

PAPER

QADIMDA VA O'RTA ASRLARDA O'ZBEKISTON VA OZARBAYJON DAVLATLARI O'ZARO ALOQALARI

Islomov Abdulaziz Latif o'g'li¹, *

¹Qo'qon davlat universiteti, Magistratura bo'limi, Ijtimoiy gumanitar fanlarni o'qitish metodikasi (tarix) mutaxassislari 1-bosqich magistranti

* islomovabdulaziz55@gmail.com

Abstract

Mazkur maqolada O'zbekiston va Ozarbayjon xalqlari o'rtasidagi qadimiy va o'rta asrlar davridagi o'zaro aloqalarni ilmiy-nazariy jihatdan o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda ikki qardosh xalqning siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ilmiy hamkorligi tahlil qilinib, ularning mushtarak qadriyatlar va o'zaro ta'sirining asosiy omillari yoritiladi. Maqolada miloddan avvalgi davrlardan boshlab, Buyuk Ipak yo'li orqali shakllangan savdo-sotiq va madaniy aloqalar, shuningdek, turkiy davlatlar, xususan, Xorazm, Saljuqiylar, Jaloyiriylar, Temuriylar va Safaviylar davrida O'zbekiston va Ozarbayjon hududlari o'rtasidagi munosabatlar tahlil qilinadi. Bundan tashqari, ilm-fan va adabiyot sohasida shakllangan mushtaraklik, allomalar, shoirlar va tarixiy shaxslar faoliyati misolida tadqiq etiladi.

Key words:

O'zbekiston, Ozarbayjon, tarixiy aloqalar, Buyuk Ipak yo'li, madaniy hamkorlik, turkiy davlatlar, ilm-fan, mushtarak qadriyatlar.

Kirish

O'zbekiston va Ozarbayjon xalqlari qadimdan buyon mustahkam madaniy, iqtisodiy va siyosiy aloqalarga ega bo'lib kelgan. Ushbu ikki mintaqada Buyuk Ipak yo'li orqali bog'langan bo'lib, ularning tarixiy rishtalari ham savdo, ham ilm-fan va madaniyat sohaslarida rivojlangan. Bu ikki xalqlarining tarixiy aloqalari qadimiy ildizlarga ega bo'lib, tarixiy manbalardan ko'rishimiz mumkinki bu ikki buyuk davlatlar haqidagi ma'lumotnomalar miloddan avvalgi IX-VII asrlar bilan siyosiy va savdo - iqtisodiy aloqalarning muhim jihatlari haqida qisqacha ma'lumot beradi. Tarix shuni ko'rsatadiki, mamlakatning geografik joylashuvi uning iqtisodiy rivojlanishini belgilaydi va siyosatga katta ta'sir ko'rsatadi. Ozarbayjon va O'zbekistonning Kavkaz va Markaziy Osiyoning tabiiy markazlari sifatida geografik joylashuvi xalqlarimiz tomonidan yaratilgan davlatlarni bir-biriga yaqinlashtirgan omillardan biri bo'ldi. Bu mavzu yuzasidan qilingan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tosh va bronza davrida Ozarbayjon va O'zbekistonning tarixiy rivojlanishining parallelligi va o'xshashligi mavjud. Ozarbayjon va o'zbek xalqlari o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri tarixiy aloqalarning boshlanishini miloddan avvalgi IX-XI asrlar deb hisoblash mumkin. Masalan, bu vaqtda kimmer – skif, sak qabilalari Oltoydan harakatlanib,

qisman O'zbekistonga joylashdilar, keyin harakatni davom ettirib, Ozarbayjonga shimoldan, Qrim va Buyuk Kavkaz tog'laridan kirib kelishdi. Shuni e'tiborga olish kerakki, bu davrda qabilalar va millatlarning etnik tarkibi, lokalizatsiyasi, harakat mexanizmi O'zbekiston va Ozarbayjon tarixidagi bo'shliqdir. Hech bo'lmaganda, yozma manbalarda "skiflar" yoki "Saki" deb nomlangan ko'chmanchi qabilalar ko'p bo'lganligi, ular yagona xalq emas, balki yaqin lahjalarida gapiradigan turli qabilalar ekanligi isbotlangan. O'zbek olimlari "xalqlarning Buyuk ko'chishi" davrida qabilalarning muhim qismi O'zbekiston hududidan, xususan Toshkent vohasi orqali o'tganligini isbotladilar. Miloddan avvalgi yillarda Ozarbayjonning Shimoliy qismida kimmer-skif, sak davlati mavjud bo'lib, bu yerda massaget qabilalari ham yashagan. Shunga ko'ra, O'zbekistonda va Ozarbayjonda kimmer – skif, sak qabilalari, massagetlar madaniyatining ko'plab yodgorliklari topilgan. Qizig'i shundaki, massaget qirolichasi To'maris va uning Fors shohi Kurushni o'ldirishi haqidagi afsonalar Ozarbayjon va O'zbekiston tarixiy manbalarida ham mavjud.[1]

Olimlarning fikriga ko'ra, Ozarbayjon va O'zbekistonning qadimiy toponimlarining o'xshashligi aynan shu nomlarni tashuvchi qabilalarning ko'chib o'tishi bilan izohlanadi. Miloddan avvalgi IV-III asrlarda Ozarbayjon va O'zbekiston

hududlari ellinistik madaniyat orbitasida bo'lgan, bu esa numizmatika, koroplastika, gliptika, arxitektura yodgorliklarida aks etgan. So'g'd savdo koloniyalari Xitoy chegaralaridan Kavkaz tog'lari va qora dengiz sohilidagi yerlarga bo'lgan katta maydonda qurilgan. Miloddan avvalgi II asrda O'zbekiston va Ozarbayjon o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri aloqa o'rnatildi: Markaziy O'zbekiston va Farg'ona vodiysi orqali, so'ngra Ozarbayjon davlati antropogen yerlari orqali Buyuk Ipak yo'lining uchta asosiy karvon yo'nalishlaridan biri o'tishni boshladi. Natijada, XVI asrning boshlariga qadar Ozarbayjon va O'zbekiston xalqlari to'g'ridan-to'g'ri savdo-iqtisodiy munosabatlar bir-biri bilan uzviy bog'liq edi. Buyuk olimlar Y. Buryakov va A. Gritsina ta'kidlaganidek, «xalqaro savdo va aloqa tizimiga jalb qilingan har bir mamlakat va har bir xalq tabiiy ravishda moddiy va ma'naviy madaniyatlarning rivojlanishi va uzatilishiga hissa qo'shgan. Bu yo'lda Evroosiyo mamlakatlarining o'zaro ta'siri taraqqiyotning asosiy omillaridan biriga aylandi.» [2]

Qadimgi dunyo tarixidan ma'lumki, Farg'ona otlari butun Sharqda yuqori baholangan, bundan tashqari, Farg'ona orqali Ipak yo'lining bir qismi o'tgan. Reyn daryosi Kura daryosi, Kaspiy daryosi, Amudaryo (o'sha paytda Kaspiyga quyilgan). Akademik E. Rtveldzening fikricha, qadimgi tarixchilar va geograflar Strabon, Arrian, Kvint Kurtsiy Ruf, Pliniy ma'lumotlari Rimdan O'rta Osiyoga Kavkaz va Kaspiy dengizi orqali Buyuk Ipak yo'li haqida aniq gapirishga imkon beradi. O'zbek arxeologlari tomonidan Xorazm Kalalig'ir shaharchasida Misr fayansidan yasalgan ko'plab amfora marjonlari O'rta Osiyo, Kavkaz, Qrimda keng tarqalgan va shuni yodda tutish kerakki, Misr o'sha paytda Rim davlatining bir qismi bo'lgan. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, Kaspiydan Uzboy orqali Amu-Darya va Zarafshon daryosigacha bo'lgan daryo yo'li nafaqat qadimgi davrlarda mavjud bo'lgan, balki o'tkan asrlarda ham qayta tiklangan V. Bartold ta'kidlaganidek, buning sababi urushlar davrida Amu-Dariya daryosidagi to'g'onlarning vayron bo'lishi edi. III asrda Sosoniylar davlati shakllandi, uning yaratilishi O'rta Osiyo va Kavkaz xalqlari taqdirida katta rol o'ynadi. VI asr o'rtalarida O'zbekiston hududini qamrab olgan Turk xoqonligi tashkil etilgan, Ozarbayjonga Shimoliy turk ko'chmanchi qabilalari: hunlar, keyinchalik turklar (Turk xoqonligidan), xazarlar kirib keladi. Shuni ta'kidlash kerakki, Turk xoqonligi Markaziy Osiyoda gegemon bo'lib, buyuk Ipak yo'li bo'ylab savdoni rivojlantirishga hissa qo'shgan. VII asr o'rtalariga kelib. Ozarbayjon va bizozdan keyin O'zbekiston Arab xalifaligi tomonidan zabt etildi, bu ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishida ma'lum ijobiy rol o'ynadi. Shaharlar, ayniqsa barda, G'anja, Shamaxi, Derbent, Tebriz (Ozarbayjonda) o'sdi; Samarqand, Binkent, Buxoro. Savdo (shu jumladan karvon) va hunarmandchilik ishlab chiqarish ko'lamini kengaytdi, shahar va qishloq aholisi, dehqonlar va ko'chmanchilar o'rtasida almashinuv kuchaydi. Ozarbayjon va O'zbekistonning Xalifalikka qo'shilishi feodal parchalanishini bartaraf etishga, iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishga yordam berdi. Biroq, iqtisodiy zulmning asta-sekin o'sishi qo'zg'olonlarga olib keldi va Ozarbayjonda ham, O'zbekistonda ham qo'zg'olonlar jarayoni o'xshash edi. 720-737 yillarda So'g'd va Xurosonda Arab hukmronligiga qarshi, 747-750 yillarda Abu Muslim boshchiligidagi O'zbekistonda isyon, 748-752 yillarda Ozarbayjonda Arab hukmronligiga qarshi Xarijitlar isyoni sodir bo'ldi. Ushbu qo'zg'olonlar shafqatsizlarcha bostirildi, ammo kurash davom etdi. 776 yilda O'zbekistonda Mukanna (dastlab Marva yaqinidagi qozoq qishlog'idan) isyoni sodir bo'ldi. XI asr muallifi Birunining so'zlariga Ozarbayjon xurramitlarining O'zbekistondagi qo'zg'olonlar bilan kuchli mafkuraviy aloqalarini ochib beradi: «Mazdakka ergashganlardan oz sonli odamlar unga tegishli bo'lib, ularni «mazdakitlar» va «xurramdinitlar» deb atashadi ularning dini va aqidasi bilan bog'liq». Shuningdek, u Mukanna qo'zg'olonida xurramitlarning izdoshlari bo'lgan «oq kiyimdagi odamlar» ishtirok etganini ta'kidladi. Shunday qilib, tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, Xurramitlarning g'oyalari

Mukanna ta'limotida shakllangan. 778-837 yillarda Ozarbayjonda xurramiylar isyoni sodir bo'ldi, 816 yilda Babek boshchiligidagi xalq ozodlik urushiga o'tdi. Qo'zg'olon 837 yilda xalifalik tomonidan turkiy qabilalar, shu jumladan O'rta Osiyodan kelgan askarlarni jalb qilgan holda bostirildi. Ustrushandan (Farg'ona) kelib chiqqan Afshin Arab qo'shinlariga boshchilik qilgan. Al-Afshin (to'liq ismi Abu-L Hasan Haydar ibn Kavus; «Al-Afshin» lakab, Ustrushana tilida shoh degan ma'noni anglatadi), o'z qo'shinining katta qismini Ustrushana va Farg'ona turklaridan tashkil etgan. Akademik Y. Buryakov va A. Gritsina Ibn Xordadbehga (IX asr) asoslanib, Afshin Ozarbayjonda Barzand shahrini qurganini va joylashtirganini ko'rsatadi. Akademik N. M. Velixanli Afshin faqat vayron bo'lgan Barzandni mustahkamladi va kengaytirdi. Keyinchalik Afshin avlodlari Ozarbayjonda qolib, Sajidlar davlatiga boshchilik qilishdi. Shunday qilib, Ozarbayjon va O'zbekistondagi bir qator ommaviy qo'zg'olonlar nafaqat Umaviylar sulolasining qulashiga va Abbosiylarning hokimiyatga kelishiga balki keyinchalik ikkinchilarning hokimiyatining zaiflashishiga va Xalifat hududida mustaqil yoki yarim mustaqil feodal davlatlarning paydo bo'lishiga katta hissa qo'shdi. IX asrda ruslar Ozarbayjonning qirg'oq yerlariga bir necha bor hujum qilib, talonchilik bilan shug'ullanishgan. Har safar ruslarni qaytishda Xazor qaqonligining Xorazm otryadlari kutib olishdi (Xazor qaqonatida 12 ming Xorazm aholisi yashardi, qaqonatning Veziri Ibn quvay xorazmlik edi), ularga og'ir mag'lubiyat keltirdi. IX-XII asr o'rtalari savdo-sotiqning kuchayishi bilan ajralib turadi. Shash konlarining kumushlari (Toshkent shahri atrofiga) juda yuqori sifatli bo'lib, Kavkazga, Sharqiy va G'arbiy Yevropa mamlakatlariga keng eksport qilingan. Shvetsiya numizmati G. Riesling Shvetsiya va Norvegiya muzeylaridan IX – X asr o'rtalaridagi Sharqiy tangalarni tahlil qildi va ushbu tangalarning 80 foizi Samanidlar davlatida zarb qilingan degan xulosaga keldi. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, bu tangalar Skandinaviyaga Kaspiy va Volga bo'ylab kelgan. XI asr o'rtalarida Ozarbayjon va O'zbekiston Buyuk Saljuqiylar imperiyasi tarkibiga kirdi. 2-qavatda. XI asr Vizantiyaning Ozarbayjonga qarshi kengayishi kuchaygan. O'rta Osiyodan saljuqiy og'uzlarining paydo bo'lishi Vizantiya tajovuzining oldini olishga ob'ektiv hissa qo'shdi. XII asr oxirida Xorazmshohlar davlati kuchaydi. XII asrga kelib Xorazmshoh Muhammad II ala-ad-din karakitaylarni mag'lub qildi, O'rta Osiyo va Janubiy Qozog'iston yerlarini Xorazmga qo'shdi. Ozarbayjonda shu vaqtning o'zida Ildenizidlar davlati sezilarli darajada mustahkamlandi (1136-1225 yillar). Shirvanshohlar davlati madaniy va iqtisodiy munosabatlarda rivojlangan (861 – 1538). Xorazmshohlar va Ildenizidlar davlatlari ijtimoiy munosabatlarning barcha sohalarida doimiy hamkorlikda bo'lgan. Eng muhim global kommunikatsiyalar chorrahasida joylashgan ushbu davlatlar ularning uzluksiz faoliyat yuritishidan manfaatdor edilar, bu esa yaqinlashuvning yana bir omilini – o'z va qo'shni mintaqalarda barqarorlikni ta'minlashda siyosiy yo'nalishlarning o'xshashligini keltirib chiqardi. Avvalgi davrlardan farqli o'laroq, hududlar tovar almashgan, XI asrda Ozarbayjon va O'zbekiston shaharlari o'rtasidagi savdoda xomashyoga ustunlik beradi.[3].

XII-XIII asrlarga kelib Ozarbayjon turkiy xalqining shakllanishi jarayoni asosan yakunlandi. O'zbek turkiy xalqining shakllanishi ham shu davrga tegishli. 1219-1221 yillarda Xorazmshohlar egaligiga Chingizxonning mongol qo'shinlari bostirib kirdi. Xalq bosqinchilarga qattiq qarshilik ko'rsatdi. So'nggi Xorazmshoh Jaloliddin Manguberdi qattiq qarshilik ko'rsatdi, u mag'lubiyatga uchrab Ozarbayjonga ketdi. 1220-1221 yillarda mo'g'ullar Ozarbayjonga birinchi safarini amalga oshirdilar. Mo'g'ullar tomonidan vayron qilingan Ozarbayjonning bir qator shaharlarini tikladi. Jaloliddin mahalliy hukmdorlarga yo'llagan maktublarida "oramizda Allohning mahramati bilan biznesda, xalqda va dinda birlik borligini ta'kidlagan. Sizning sevgingiz va do'stligingiz uchun eng munosib odam – bu sizga til va imon bilan murojaat qiladigan kishi!» Ma'lumki,

Ozarbayjon va o'zbek xalqlari bir xil daraxtning ikki novdasi – turkiy. Yagona etnik ildizlar, birinchi navbatda, tilning birligini belgilaydi, bu tarixiy faktlar bilan tasdiqlanadi. Xalqlarimiz tillari turkiy tillar oilasining g'arbiy turk Supra guruhiga, Ozarbayjon tili o'g'uz (janub – g'arbiy) guruhiga, o'zbek tili esa qarluq (janub-Sharqiy) guruhiga kiradi. Etnik birlik ko'plab topografik nomlarning o'xshashligini ta'minladi. Shu bilan birga, etnik birlik folklorning birligini belgilab berdi. VII – VIII asrlardan boshlab Ozarbayjon va O'zbekistonning arablar tomonidan bosib olinishi aholining islomlashtirilishi bilan birga keldi, bu aholining ijtimoiy va madaniy tartibini, qonunlarini tubdan o'zgartirdi, urf-odatlarini qisman o'zgartirdi. Ozarbayjon va O'zbekistonda Islom dini amal qila boshladi, u tez orada hukmron din va mafkura asosiga aylandi. Diniy birlik arxitektura, adabiyot, miniatyura rasmlari, qonunlar kanonlarining o'xshashligiga, eng muhimi, xalqlarimiz mentaliteti va dunyoqarashining o'xshashligiga ta'sir ko'rsatdi.[4].

Xulosa

O'zbekiston va Ozarbayjon xalqlari uzoq tarixiy ildizlarga ega bo'lgan do'stona munosabatlari bilan ajralib turadi. Ularning o'zaro aloqalari qadimgi davrlardan boshlab savdo, madaniyat, ilm-fan va siyosiy munosabatlar orqali mustahkamlangan. Qadimgi davrlarda O'zbekiston va Ozarbayjon mintaqalari Buyuk Ipak yo'li orqali bog'langan bo'lib, bu yo'l orqali ikki mintaqa orasida savdo-sotiq, madaniy almashinuv va ijtimoiy aloqalar rivojlangan. O'zbekiston hududidagi So'g'diyona, Xorazm va Baqtriya davlatlari Ozarbayjonning qadimgi davlatlari bilan iqtisodiy va diplomatik aloqalarni o'rnatgan. Ahamoniylar imperiyasi davrida ikkala hudud umumiy siyosiy tuzilma tarkibida bo'lgan, bu esa ularning iqtisodiy va madaniy aloqalarini yanada kuchaytirgan. O'rta asrlarga kelib, ushbu munosabatlar yanada rivojlandi. IX-XII asrlarda Samanidlar, Saljuqiylar va Xorazmshohlar davlatlari davrida O'zbekiston va Ozarbayjon o'rtasidagi aloqalar faqatgina iqtisodiy emas, balki ilmiy va madaniy jihatdan ham mustahkamlandi. Ayniqsa, musulmon Sharqining rivojlanishi bilan ushbu ikki mintaqa olimlari va san'atkorlari o'zaro hamkorlik qilishdi. O'zbekistonning Buxoro va Samarqand shaharlarida ilm-fan va madaniyat rivojlangan bo'lsa, Ozarbayjonning Ganja, Boku va Shamakhi shaharlarida ham shunga o'xshash jarayonlar kuzatildi. Abu Rayhon Beruniy, Al-Xorazmiy va Abu Ali Ibn Sino kabi buyuk allomalar faoliyati Markaziy Osiyo va Kavkaz orti ilmiy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi.

XVI asrga kelib, O'zbekiston va Ozarbayjon o'rtasidagi munosabatlar Shayboniylar va Safaviylar sulolalari o'rtasidagi harbiy-siyosiy to'qnashuvlar bilan murakkablashdi. Biroq shunga qaramay, madaniy va iqtisodiy aloqalar davom etdi. Ozarbayjon va O'zbekiston zargarlik, ipakchilik, gilamdo'zlik va boshqa hunarmandchilik tarmoqlari orqali o'zaro tijoratni rivojlantirishda davom etgan.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston va Ozarbayjon o'rtasidagi qadimiy va o'rta asrlardagi munosabatlar faqatgina iqtisodiy va siyosiy jarayonlar bilan cheklanib qolmagan, balki ilm-fan, madaniyat va san'at sohalarida ham o'z aksini topgan. Ularning o'zaro aloqalari islom sivilizatsiyasi taraqqiyotida muhim rol o'ynagan. Bugungi kunda O'zbekiston va Ozarbayjon o'rtasidagi munosabatlar ushbu tarixiy ildizlarga asoslangan holda rivojlanmoqda. Tarixiy tajribalar shuni ko'rsatadiki, ikki davlatning o'zaro hamkorligi nafaqat mintaqaviy taraqqiyotga, balki umuman turkiy va musulmon madaniy merosining saqlanishi va rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu sababli, O'zbekiston va Ozarbayjon o'rtasidagi tarixiy aloqalarni o'rganish nafaqat ilmiy, balki amaliy ahamiyatga ham ega.

Adabiyotlar

1. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Toshkent: Fan, 1990. – 360 b.
2. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2013. – 512 b.
3. Karimov A. Temuriylar davrida O'zbekiston va Ozarbayjon aloqalari. Toshkent: Fan, 2011. – 320 b.
4. Qosimov B. Buyuk Ipak yo'li va uning tarixi. Toshkent: Sharq, 2015. – 295 b. 5. Mamedov A. Xorazm va Ozarbayjon o'rtasidagi tarixiy aloqalar. Baku: Elm, 2018. – 365 b.
5. www.history.az
6. www.academia.edu
7. www.ziyouz.com
8. www.heritage.uz